

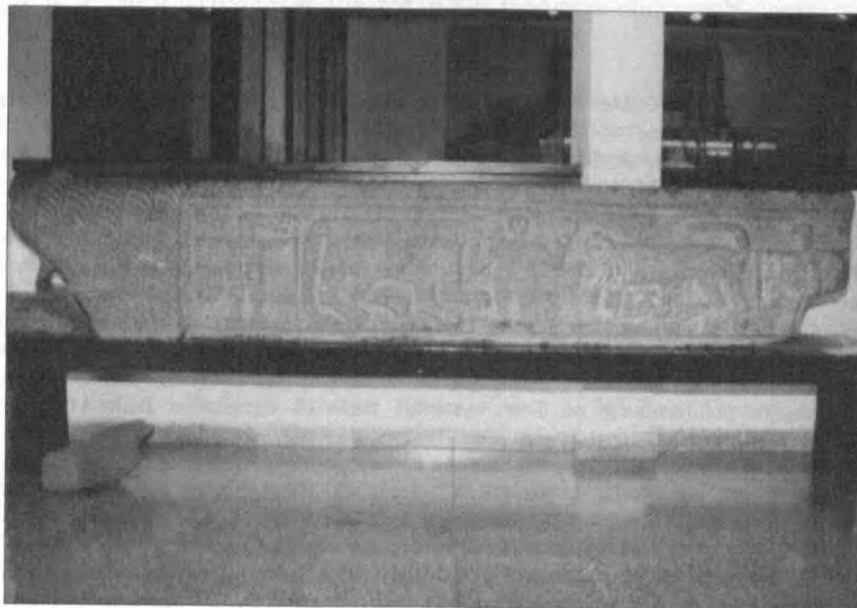
<https://doi.org/10.18778/0208-6034.24.06>

Paweł Szkolut

**PROROK DANIEL W JASKINI LWÓW
NA RELIEFIE Z EN SAMSAM W GOLANIE
INTERPRETACJA PRZEDSTAWIENIA**

1. WPROWADZENIE

Wśród wielu zabytków, które w ostatnich kilkudziesięciu latach odkryto w czasie badań wykopaliskowych na terenie Golanu, do najciekawszych i zarazem najbardziej kontrowersyjnych należy bazaltowy ortostat z reliefem po dłuższej stronie, zakończony rzeźbą lwa (ilustr. 1). Ortostat ten znaleziono

Ilustr. 1. Relief przedstawiający proroka Daniela w jaskini lwów, na bazaltowym ortostacie: IV–VI w. Wymiar: 2,14 × 0,39 × 0,30 m. Muzeum Archeologiczne w Kacrin. Fot. autora

w miejscowości En Samsam, a obecnie znajduje się w Muzeum Archeologicznym Golanu, w Kacrin. Jego centralny motyw stanowi ludzka postać stojąca w pozycji oranta pomiędzy lwami, cała zaś scena jest flankowana przez dwa orły.

Wioska En Samsam to wtórne miejsce użytkowania bazaltowego bloku. Jak wielu badaczy sądzi, pierwotnie związany był z synagogą¹. Tam służył on prawdopodobnie jako baza pod pomieszczenie na Torę, za czym przemawia przód o kształcie lwa (ilustr. 4)². W związku z tym, że w En Samsam nie stwierdzono do tej pory istnienia żadnego budynku kultowego z czasów starożytnych, za miejsce pochodzenia tego zabytku należałoby uznać synagogę znajdującą się w jednej z pobliskich miejscowości³. Najbardziej prawdopodobna jest tu wieś En Nashut, leżąca zaledwie w odległości 1 km, będąca w czasach późnoantycznych ważnym ośrodkiem rolniczym⁴. W ruinach tej wioski znaleziono fundamenty synagogi, skąd ortostat mógł pochodzić⁵.

Nie jest łatwo jednoznacznie określić czasu powstania tej synagogi, jak i bazaltowego bloku. Na podstawie wykopalisk przeprowadzonych na obszarze Golanu, stwierdzono zniszczenia niektórych miejscowości w IV w. n.e., prawdopodobnie w czasie powstania Gallusa w 351 r., albo po jednym z trzęsień ziemi. Jednakże później miejscowości te odbudowywano, a wśród nich En Nashut⁶. Z. Ma'oz, który prowadził tam badania archeologiczne umiejscawia powstanie synagogi z En Nashut w połowie V w., a w VI w.,

¹ Z. Ilan, *Eretz ha-Golan*, Tel Aviv 1969; s. 185–186; R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden, New York, Köln 1988; s. 173, Fig. IX, 2; R. Hachlili, *Late Antique Jewish Art from the Golan*, „Journal of Roman Archaeology” 1995, vol. 14, s. 202–203, Z. Ma'oz, *The Art and Architecture of the Synagogue of the Golan*, [w:] *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, s. 111–112.

² Fragmenty rzeźb lwów o podobnym przeznaczeniu znaleziono na terenie kilku synagog w Galilei: E. W. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, Korazin, Kafarnaum i Kafr Baram, New York 1953–1968, Vol. 6. s. 29 n.; R. Hachlili, *Ancient Jewish Art [...] of Israel*, s. 321–323). Poza Palestyną, lwy flankujące tabernakulum są obecne w synagodze w Sardes (R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Diaspora*, Leiden, New York, Köln 1988, s. 384; A. Seager, *The Synagogue at Sardis*, [w:] *Ancient Synagogues...*, s. 178–184), Lwy strzegące pomieszczenie na Torę występują także na mozaice w Beth Alfa (M. Avi Yonah, *Art in Ancient Palestine*, Jerusalem 1981; s. 283–383).

³ Istnieje przypuszczenie, że w En Samsam istniała gmina chrześcijańska, która zadomowiła się tam w drugiej połowie IV w. Patrz R. C. Gregg, D. Urman, *Jews, Pagans and Christians in the Golan Heights, Greek and Other Inscriptions of the Roman and Byzantine Eras*, New York 1995.

⁴ Tak uważa na przykład Z. Ma'oz, *The Art...*, s. 111, p. 1.

⁵ Patrz tamże, s. 108–109; archeologiczny opis tej miejscowości przedstawia D. Urman [w:] *Ancient Synagogues, Historical Analysis and Archaeological Discovery*, eds. D. Urman, P. V. M. Flesher, Leiden, New York, Köln 1995, s. 439–447.

⁶ Jest to opinia D. Urmana; patrz: D. Urman, *Golan. A profile of a region during the Roman and Byzantine periods*, BAR Oxford 1995, s. 384.

wedle jego opinii, została ona odnowiona po jednym z trzęsień ziemi⁷. Na podstawie badań terenowych bazaltowy ortostat z reliefem będący przedmiotem niniejszego studium, można więc datować ogólnie od drugiej połowy IV do końca VI w.⁸

Niemale kontrowersje wśród naukowców wzbudza interpretacja przedstawienia na tym reliefie. Jedni łączą ją ze słynną historią proroka Daniela w jaskini lwów, za czasów perskiego króla Dariusza, inni natomiast twierdzą, że nie sposób dokonać tak jednoznacznej interpretacji tej sceny i nie podają w sumie żadnego logicznego wytłumaczenia tego, co wyobraża⁹.

Biorąc pod uwagę powyższe próby interpretacyjne i po przeanalizowaniu reliefu w świetle analogii ikonograficznych, głównym celem autora artykułu będzie odczytanie jego treści w kontekście biblijnym oraz interpretacja motywów w aspekcie symbolizmu. Interpretacja ta będzie obejmować główną scenę reliefu, motyw lwów oraz zagadkowy element dwóch orłów. Analogie ikonograficzne reliefu będą dotyczyć sztuki judaizmu oraz sztuki wczesnochrześcijańskiej, często zawierającej w swoim repertuarze tzw. sceny zbawcze, oparte na wydarzeniach biblijnych¹⁰.

W sztuce wczesnochrześcijańskiej motyw proroka Daniela w jaskini lwów zyskał szczególną popularność. Wyrazem tego było umieszczanie go na ścianach rzymskich katakumb, na reliefach sarkofagów, a także na reliefach w niektórych kościołach wschodnich. Zjawisko to będzie omówione w ostatniej części artykułu.

⁷ Tamże; Z. Ma'oz, *En Nashut – 1*, [w:] *The New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, ed. E. Stern, vol. 3, [w j. hebrajskim] Jerusalem 1993, s. 1201; tenże, *En Nashut 2*, [w:] *The New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, ed. E. Stern, vol. 2, New York, Jerusalem 1993, s. 412.

⁸ Datowanie to jest związane z założeniem, że ortostat z En Samsam mógł pochodzić pierwotnie z synagogi w En Nashut. Wedle opinii Ma'oz, En Nashut zostało opuszczone pod koniec VI lub na początku VII w.

⁹ Z. Ilan interpretuje tę scenę jako wyobrażenie Daniela wśród lwów (*Z. Ilan Eretz ha-Golan* s. 185–86), a w innej publikacji jako „prawdopodobnie” przedstawiające Daniela w jaskini lwów (*Z. Ilan, The Synagogue and the Study House at Meroth*, [w:] *Ancient Synagogues...*, s. 278). Hachlili natomiast widzi trudność w takiej interpretacji ze względu na obecność lwicy z lwiatkiem (R. Hachlili, *Late Antique...*, s. 202–203). Zdaniem autora tej publikacji, motyw lwicy z lwiatkiem nie zaprzecza odczytaniu tej sceny jako reprezentującej jedną z historii życia Daniela, niemniej posiada on tutaj znaczenie symboliczne związane z ideą życiodajnej płodności i niewinności. Ma'oz również podwarza „danielową” interpretację tego przedstawienia powołując się na rzekomy brak tego typu analogii (*Z. Ma'oz, The Art...*, s. 111). W dalszej części tego artykułu przedstawione zostaną jednak analogie do tego reliefu, zarówno ze sztuki judaizmu, jak i sztuki wczesnochrześcijańskiej. Pomogą one też ujrzeć to przedstawienie w głębszej, symbolicznej perspektywie.

¹⁰ Oprócz sceny z prorokiem Danielem wśród lwów, są to sceny przedstawiające m. in.: ofiarowanie Izaaka, trzech młodzieńców w piecu ognistym, historię Jonasza, arkę Noego, uratowanie Mojżesza z wód Nilu, przejście przez Morze Czerwone oraz sceny cudów z Nowego Testamentu.

2. OPIS RELIEFU. FUNKCJA BAZY POD POMIESZCZENIE NA TORĘ

Relief z En Samsam przedstawia w centralnej scenie człowieka z szeroko podniesionymi rękami o nienaturalnie dużych dłoniach (ilustr. 2). Jego ramiona są uniesione asymetrycznie, głowa jest mała i zaokrąglona, a na biodrach i nogach spoczywają krótkie spodenki owinięte szerokim i wypukłym pasem. Postać ta jest ustawiona frontalnie, a jej prawa dłoń spoczywa na głowie lwa.

Ilustr. 2. Centralna część reliefu przedstawiająca proroka Daniela wśród lwów.
Muzeum Archeologiczne w Kacrin. Fot. autora

Lew stojący po prawej ręce człowieka wyróżnia się dużymi rozmiarami, prawie dorównując mu swoją wysokością. Głowa lwa niemal dotykająca człowieka jest długa, wąska i zakończona łukowatymi pasmami szerokiej grzywy. Jego długi ogon opada ku dołowi, zawijając się aż pod brzuch. Nogi lwa są silnie wygięte do przodu, tworząc w miejscu kolan niemalże kąt prosty.

Stojąca po przeciwnej stronie ludzkiej postaci lwica, ma dużo mniejsze rozmiary. Jej wąska głowa jest uniesiona do góry, a szeroka grzywa opada

półkoliście na tułów. Kończyny lwicy są również wygięte do przodu, jej ogon jest krótszy od ogona lwa, zadarty do góry i opadający na jej grzbiet. Pod brzuchem lwicy oznaczonym licznymi sutkami, uczone zostało grzbietem ku dołowi i w odwrotnym do niej kierunku – małe lwiątko ssące jej mleko.

Postać człowieka z lwami jest otoczona przez dwa orły zwrócone głowami do środka. Są one ujęte z profilu, w przeciwieństwie do swoich korpusów, nóg i skrzydeł wyobrażonych frontalnie. Uwagę zwraca tu schematyzm formy wszystkich części ciała. Skrzydła orłów mają trapezoidalny kształt, a samo ich upierzenie jest również schematycznie ułożone. Orzeł stojący po lewej stronie reliefu trzyma w dziobie kiść winogrona, skierowaną ku środkowi sceny (ilustr. 3). Kształt winogrona jest stylizowany na owalny wieniec. Orostat jest uszkodzony, orłowi po prawej stronie sceny brakuje jednej nogi oraz części skrzydeł.

Ilustr. 3. Fragment reliefu z orłem trzymającym w dziobie kiść winogrona.
Muzeum Archeologiczne w Kacrin. Fot. autora

Relief na kamiennym bloku z Golanu charakteryzuje płaski sposób opracowania. Jego poszczególne elementy zostały uformowane sztywno, schematycznie i są pozbawione w zupełności plastycyzmu i naturalizmu typowego dla sztuki klasycznej. Charakterystyczny w tym przedstawieniu

jest frontalizm postaci ludzkiej i orłów. Ciekawe jest tu także ułożenie kończyn obu lwów. Są one wyraźnie wygięte ku przodowi, tworząc w kolanach niemal kąt prosty¹¹.

Następną cechą tego przedstawienia jest asymetria formy. Polega ona na tym, że wszystkie motywy występujące po obu stronach człowieka, stanowiącego umownie jej środek, znacznie różnią się od siebie i są asymetryczne. Jest to już widoczne w ułożeniu ramion głównego bohatera i różnej wielkości jego dłoni, w odmiennej wielkości lwów wynikającej ze zróżnicowania płci oraz w innym kształcie każdego z orłów. Głowa lwa została ułożona prostopadłe do podłoża, natomiast głowa lwicy jest podniesiona do góry. Również ich grzywy są do siebie niepodobne, a ogon lwicy jest zadarty do góry – w przeciwieństwie do lwa, u którego jest on zawinięty do dołu. Wreszcie lwiątko uczepione brzucha matki nadaje tej scenie cechy znacznej odmienności, podkreślając asymetrię obrazu. Z kolei różnice w ukształtowaniu orłów polegają przede wszystkim na innym uformowaniu ich upierzenia. U ptaka znajdującego się po lewej stronie reliefu jest ono ułożone w szereg łukowatych i przypominających łuski, zachodzących na siebie zagłębień. Natomiast u orła znajdującego się po prawej stronie, upierzenie składa się z prostokątnych i kwadratowych płytek wzajemnie zachodzących na siebie. Również korpus orła stojącego za lwicą jest bardziej owalny od orła znajdującego się za lwem. Ten ostatni trzyma też w dziobie gałązkę winogrona – czego nie ma jego poprzednik¹².

Relief z muzeum w Kacrin zdradza wyraźne ślady użycia białej farby na powierzchni poszczególnych motywów, a także ślady czerwonego koloru farby na pozostałej części bazaltowego bloku. Użycie tych kolorów mogło mieć zamierzony cel, polegający na wzajemnym ich kontraście.

Powyżej opisane cechy stylistyczne i formalne, takie jak: frontalizm, asymetria formy oraz schematyzm i abstrakcyjność stylu są typowe dla sztuki Bliskiego Wschodu okresów: rzymskiego i wczesnobizantyjskiego, a także dla sztuki orientalnej od jej zarania. Są one także charakterystyczne dla sztuki tworzonej w tamtym czasie na obszarze Golanu, świadcząc o silnych wpływach ośrodków artystycznych z Syrii i Nabatei¹³. Podobne przykłady reliefów o wyżej wymienionych właściwościach występują również w innych miejscach Palestyny. Spotkać je można na przykład na sarkofagach nekropoli w Beth Shearim, w zachodniej Galilei¹⁴.

¹¹ Podobne ułożenie nóg posiada lew na reliefie z Umm el Qanatir, z Golanu. Jest to stara, orientalna konwencja przedstawiania zwierząt w ruchu znana z Suzy, z ceramiki Tell Halaf, oraz widoczna na pieczęciach z Kapadocji (M. Avi Yonah, *Art...*, s. 54, fig. 7, p. 10–13).

¹² R. Hachlili uważa z kolei, że orzeł dziobie i je tu kiść winogrona. Patrz R. Hachlili, *Lata Antique...*, s. 203.

¹³ Patrz M. Avi Yonah, *Art...*, 1981, dwa pierwsze rozdziały: *Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods* i *Oriental Art in Roman Palestine*.

¹⁴ Patrz N. Avigad, *Beth Shearim*, vol. 3, New York 1976.

Bazaltowy ortostat z En Samsam służył najprawdopodobniej jako baza pomieszczenia na Torę. Za taką interpretacją przemawia jego przód o torsie lwa, pełniący funkcję apotropaiczną¹⁵. W tym przypadku, po drugiej stronie aediculi musiała także znajdować się baza z rzeźbą lwa tworząca parę z tą pierwszą, a ponieważ się ona nie zachowała, nie wiemy, czy była również ozdobiona reliefem¹⁶.

Obecność pierwszego reliefu na ortostacie podtrzymującym pomieszczenie na Torę ma istotny wpływ na interpretację jego przedstawienia. Wiąże się ona z funkcją samego przybytku przechowującego Słowo Boże, przybytku będącego najświętszym miejscem synagogi¹⁷. Stąd baza pod pomieszczenie na Torę, zakończona z przodu torsem lwa, ma symboliczne znaczenie związane zarówno z „podtrzymywaniem”, jak i „ochroną”. Natomiast treść i ukryta symbolika przedstawienia zdobiącego bazę aediculi może bezpośrednio wpływać z charakteru i natury Biblii.

3. INTERPRETACJA PRZEDSTAWIENIA NA RELIEFIE

Przedstawienie na reliefie bazaltowego bloku z En Samsam jest właściwie jedyną kompozycją w sztuce Golanu, która wyobraża rzeczywistą, historyczną oraz jednocześnie symboliczną scenę¹⁸. Z tego względu, jej interpretacja powinna zostać dokonana zarówno na podstawie literatury biblijnej i apokryfów, jak i literatury rabinicznej (Talmud, Midrasze) oraz mistycznej (np. kabalistyczna księga Zohar). Interpretacja ta będzie obejmować zarówno całą scenę, jak i poszczególne jej elementy, czyli: centralną postać człowieka – oranta, lwa i lwicę z małym lwiatkiem, orły stojące po ich obu stronach, wraz z owalną kiścią winogrona.

Naukowcy piszący wcześniej o tym reliefie przyjmują dwie różne postawy odnośnie do odczytania jego treści. Niektórzy z nich zajmują pozycję agnostyczną, twierdząc, że niemożliwa jest jednoznaczna i ostateczna jej interpretacja – zarówno w aspekcie historycznym, jak i alegorycznym. Tak uważa na przykład R. Hachlili czy Z. Ma'oz¹⁹. Inni badacze, jak Z. Ilan, odczytują tę scenę jako dobrze znaną z Biblii historię proroka Daniela,

¹⁵ Patrz przyp. 2.

¹⁶ Powyższa rekonstrukcja aediculi została zaczerpnięta z R. Hachlili *Ancient Jewish Art [...] of Israel*, fig. 24.b.

¹⁷ Patrz J. R. Branham, *Vicarious sacrality: Temple Space in Ancient Synagogues*, [w:] *Ancient Synagogues...*, s. 319–345; E. W. Goodenough *Jewish Symbols...*, R. Hachlili, *Ancient Jewish Art. [...] of Israel*.

¹⁸ Patrz, Z. Ma'oz, *The art...*, s. 11.

¹⁹ Patrz przyp. 8.

który w czasach perskiego króla Dariusza (521–485 r. p.n.e.), został wrzucony do jaskini lwów²⁰.

W tym artykule, autor będzie próbował odnieść się do tych dwóch przeciwstawnych sobie opinii. Jego głównym celem będzie też ustalenie, czy na reliefie z muzeum w Kacrin znajdują się wystarczające przesłanki i dowody na to, by go zinterpretować jako scena z Księgi proroka Daniela, wzbogacona o znaczenie symboliczne.

4. MOTYW I SYMBOLIKA CZŁOWIEKA – ORANTA WŚRÓD LWÓW

Historia proroka Daniela w jaskini lwów

Wedle szóstego rozdziału Księgi Daniela, w czasach rządów króla Dariusza, Daniel był jednym z trzech zwierzchników nad jego potężnym królestwem. Gdy jednak władca postanowił ustanowić Daniela jedynym wzyrem nad całym imperium, pozostali dwaj współrządcy i satrapowie zdecydowali się uknuć spisek przeciwko niemu. Wykorzystując to, że Daniel czcił jedynie Boga Izraela, ludzie ci nakłonili króla Dariusza do wydania edyktu zabraniającego w ciągu trzydziestu dni zanoszenia próśb i modlitw do innych bogów i ludzi, niż sam władca Medów i Persów. Karą za złamanie zakazu miało być wrzucenie winowajcy do jaskini z lwami. Król Dariusz dał się namówić do wydania tego edyktu, jednakże nie odwiodło to Daniela od oddawania czci Bogu przez zanoszenie do Niego modlitw trzy razy dziennie, w kierunku Jerozolimy. Jego wrogowie spodziewali się tego i czyhali na okazję, żeby go przyłapać w trakcie modlitwy, a potem powiadomili o tym fakcie króla.

Dariusz związany nieodwołalnością swojego prawa, pomimo że darzył proroka dużą życzliwością, nie mógł uczynić niczego, ażeby przeszkodzić wrzuceniu go do jaskini z lwami. Rozkazał on więc umieścić Daniela w jaskini, po czym zapieczętował jej wejście swoją pieczęcią. Potem król przez całą noc nie spał, pościł i nie współżył z nałożnicami. Rankiem pobiegł śpiesznie do jaskini, niepewny czy jeszcze ujrzy tam Daniela żywego:

Gdy [król] był blisko jaskini, wołał do Daniela głosem pełnym bólu. „Danielu, sługo żyjącego Boga, czy Bóg, któremu służysz tak wytrwale, mógł cię wybawić od lwów?” Wtedy Daniel odpowiedział królowi: „Królu, żyj wiecznie! Mój Bóg posłał swego anioła i on zamknął paszczę lwom; nie wyrządziły mi one krzywdy, ponieważ On uznał mnie za niewinnego; a także wobec ciebie nie uczyniłem nic złego”. Uradował się z tego król i rozkazał wydobyć Daniela z jaskini lwów; nie znaleziono na nim żadnej rany, bo zaufał swojemu Bogu²¹.

²⁰ Z. Ilan, *Eretz ha-Golan*.

²¹ Dn 6, 21–24 *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań–Warszawa 1980 (dalej: *Biblia Tysiąclecia*). Wszystkie cytaty biblijne w tym artykule pochodzą z tego przekładu Pisma Świętego.

Po tym wydarzeniu, król kazał rzucić na pożarcie lwom oskarżycieli Daniela wraz z ich rodzinami. A następnie wydał on dekret do wszystkich narodów²².

Na koniec czytamy, że przez całą resztę swojego życia prorok Daniel żył w pomyślności zarówno za czasów panowania króla Dariusza, jak i króla Cyrusa.

W wersji apokryficznej historia Daniela została opisana w czternastym rozdziale Księgi Daniela²³. W przeciwieństwie do relacji z szóstego rozdziału, czas tej historii jest związany z panowaniem jednego z królów babilońskich. Dowiadujemy się z niej, że proroka Daniela oskarżono o uśmiercenie węża, którego czcili Babilończycy, w konsekwencji czego wrzucono go do jaskini z lwami. Tam jednak Daniel nie został przez nie pożarty, lecz przez sześć dni przebywał wśród lwów bez żadnego pożywienia. Po upływie tego czasu Bóg posłał do Daniela proroka Habakuka z Judei, którego anioł przeniósł za wierzch głowy. Habakuk przyniósł mu polewkę z chleba, a wręczając ją powiedział, że jest to pokarm przysłany przez Boga. Podczas gdy Daniel spożywał posiłek, anioł zaniósł proroka Habakuka z powrotem do Judei. Siódmego dnia do jaskini przyszedł król, aby opłakiwać Daniela. Ku swojemu zaskoczeniu zobaczył on tam proroka żywego, po czym zawołał donośnym głosem:

Wielki jesteś, Panie, Boże Daniela, i nie ma żadnego boga oprócz Ciebie²⁴.

Następnie, król kazał wrzucić do jaskini wszystkich oskarżycieli Daniela, którzy zostali natychmiast pożarci przez lwy.

Prorok Daniel a człowiek wśród lwów. Symbolika rąk

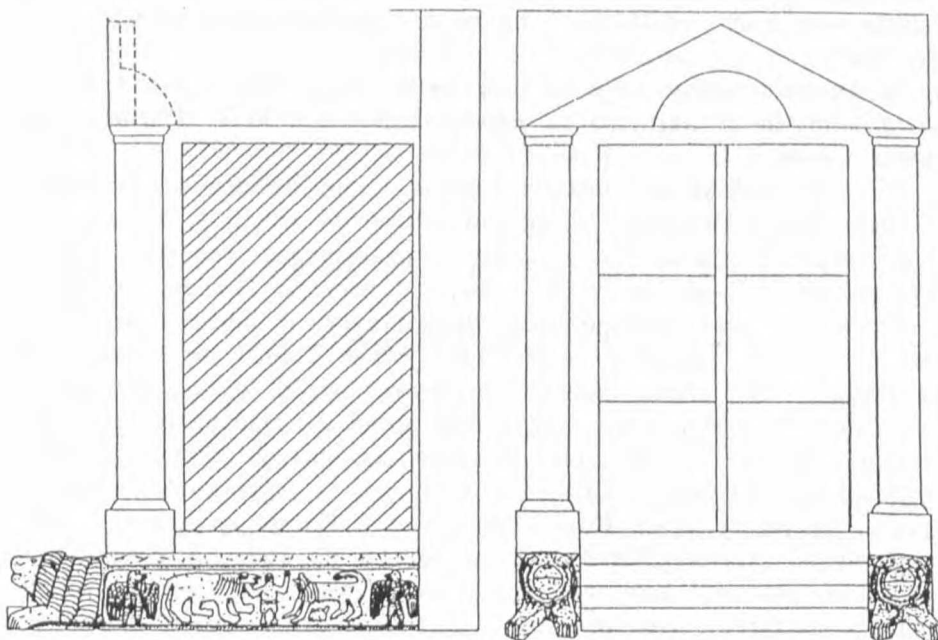
Postać człowieka stojącego wśród lwów na reliefie z En Samsam może się bez większych trudności skojarzyć z osobą proroka Daniela²⁵. Jego ręce są uniesione w geście modlitwy. Ta poza oranta przypomina o uświęconym charakterze życia proroka. Po znalezieniu się w jaskini Daniel, dzięki swojej

²² Dn 6, 26–28: „Wasz pokój niech będzie wielki! Wydaję niniejszym dekret, by na całym obszarze mojego królestwa odczuwano lęk i drżenie przed Bogiem Daniela. Bo On jest Bogiem żyjącym i trwa na wieki. On ratuje i uwalnia, dokonuje znaków i cudów na niebie i na ziemi. On uratował Daniela z mocy lwów”.

²³ Dn 14, 23–42.

²⁴ Dn 14, 41.

²⁵ W przypadku reliefu z En Samsam jest to jedyna możliwa interpretacja dokonana na podstawie tradycji biblijnej. Bliższa analiza tego zabytku ujawni pod jego ikonograficzną warstwą symboliczne znaczenie poszczególnych motywów, jak i całości.

Ilustr. 4. Rekonstrukcja aediculi – pomieszczenia na Torę z ortostatem zawierającym relief wyobrażający proroka Daniela wśród lwów, prawdopodobnie z synagogi w En Nashut
 Źródło: R. Hachlili, *Ancient Jewish Art and Archaeology in the Land of Israel*, Leiden 1988, s. 173.

wierze i modlitwie, zwyciężył przez Boską interwencję w postaci anioła – lwy i śmierć.

Zastanawiająca w tej scenie jest sama prawa ręka oranta położona na paszczy lwa. Przypomina ona o tym, co powiedział Daniel królowi Dariuszowi, że „anioł, posłany przez Boga zamknął paszczę lwom” (Dn 6, 23). Uznając to zdanie za przenośnię należałoby potraktować tę rękę jako symbol Boskiej interwencji²⁶. Daniel w obliczu czyhającej śmierci modli się, oddając swoje życie Bogu i całkowicie zdaje się na Niego. Bóg w swojej miłości i wierności posyła anioła, który ratuje proroka pozbawiając lwy ich mocy. Ten zbawczy akt symbolizuje prawa ręka człowieka położona na głowie zwierzęcia i zakrywająca jego oczy. Ręka ta jest więc symbolem zbawienia, w przeciwieństwie do lewej ręki, wyrażającej modlitwę i wiarę. Gest oranta stał się

²⁶ Patrz M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, s. 197–198, wraz z bibliografią do hasła „ręka”.

zatem jednocześnie symbolem wiary i zbawienia²⁷. Ważna tutaj może być nienaturalnie duża wielkość jego dłoni (lewa dłoń jest np. większa od samej głowy) oraz to, że ręka człowieka zakrywa oczy lwa, pozbawiając go niejako siły widzenia i działania.

Moc lwa została unicestwiona przez nadprzyrodzoną siłę, ale stało się to dzięki wierze Daniela i jego oddaniu się Bogu. Fenomen ten wyrażają obie ręce człowieka, a jego modlitewna poza jest z jednej strony pozą rzeczywistą, a z drugiej strony nabiera ona symbolicznego charakteru. Mamy tutaj do czynienia ze starożytnym symbolem ręki, również często używanym w Biblii, gdzie m. in. symbolizuje ona Boską interwencję i ocalenie, a uniesiona w geście oranta – wyraża modlitwę i wiarę²⁸.

Prawa ręka symbolizująca wybawienie od śmierci, nawiązuje do prawicy Bożej chroniącej swoich wybranych przed niebezpieczeństwem. Tak Bóg chronił Izraela przed wojskami faraona w czasie wędrówki przez Morze Czerwone do Ziemi Obiecanej. Śpiewał o tym Mojżesz z Izraelitami:

Uwielbiona jest potęga prawicy Twej, Panie; prawica Twa, o Panie, starła nieprzyjaciół²⁹.

Natomiast w Księdze Micheasza i jej fragmencie traktującym o Reszcie Jakuba i przyszłym Królestwie Mesjańskim czytamy:

Ręka Twoja zatriumfuje nad Twymi wrogami i wszyscy nieprzyjaciele Twoi będą wycięci³⁰.

W celu dokonania jak najtrafniejszej interpretacji reliefu z En Samsam, jego analiza powinna zostać dokonana w szerokim kontekście innych przedstawień Daniela wśród lwów, zarówno w sztuce judaizmu jak i w sztuce wczesnochrześcijańskiej.

Symbolika przedstawienia „Daniela w jaskini lwów” w sztuce i tradycji judaizmu

Oprócz reliefu na ortostacie z En Samsam w Golanie, analogiczne wyobrażenia proroka Daniela w jaskini lwów, chociaż częściowo zachowane,

²⁷ Orant (od łac. orare modlić się) – w sztuce antycznej, późnoantycznej i wczesnochrześcijańskiej postać przedstawiona w geście modlitewnym. Patrz *Mała encyklopedia kultury antycznej*, Warszawa 1983. Postacie orantów były szczególnie popularne w rzymskich katakumbach, gdzie ukazywały ludzi świętych wolnych od wszelkiego niebezpieczeństwa i przedstawionych w błogostawionym spokoju ludzi zbawionych. Prorok Daniel jako orant został wyobrażony na mozaice synagogi Na'aran w południowej Palestynie. Patrz przyp. 29.

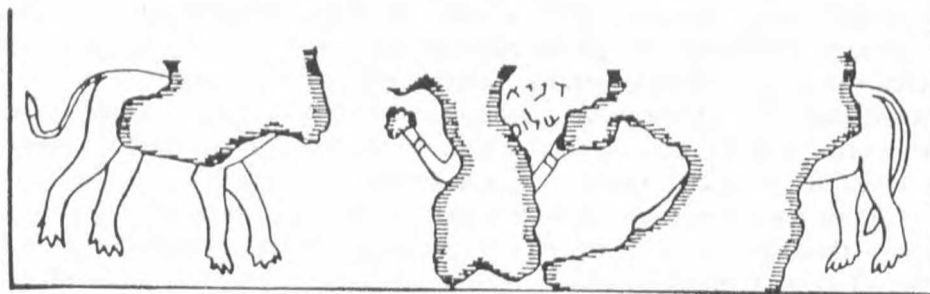
²⁸ Patrz J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*, London 1978; hasło „ręka”.

²⁹ Księga Wyjścia 15, 6.

³⁰ Księga Micheasza 5, 8.

występuje na mozaikach synagog w Na'aran – w południowym Izraelu (ilustr. 5) oraz prawdopodobnie w Horvat Susiya, w Golanie.

W przeciwieństwie do omawianego wyżej, były one opatrzone inskrypcjami z imieniem Daniela.

Ilustr. 5. Rysunek mozaiki przedstawiającej Daniela w jaskini lwów z inskrypcją jego imienia oraz słowem „szalom”. V–VI w. Synagoga w Na'aran w pld. Izraelu

Źródło: Jak do ilustr. 4, s. 294–295.

W synagodze w Na'aran mozaika ukazująca Daniela wśród lwów została umieszczona pomiędzy panelami przedstawiającymi zodiak i pomieszczenie na Torę³¹. Daniel stoi tam w pozycji oranta pomiędzy dwoma lwami, z których jeden ma ogon opuszczony, drugi zaś ogon podniesiony. Pomiędzy prorokiem a lwem stojącym po jego lewej stronie znajduje się hebrajska inskrypcja zawierająca imię: „Daniel” i słowo: „szalom”. Mozaika ta została poważnie uszkodzona przez ikonoklastów³². Z postaci Daniela zachowały się jedynie ręce, lwom zaś brakuje głów i przednich korpusów, a u jednego z nich – przednich nóg. Porównując tę mozaikę do reliefu z Golanu, oprócz inskrypcji, odróżnia się ona brakiem lwiątko i orłów.

Niewiele natomiast zachowało się z mozaiki najprawdopodobniej przedstawiającej scenę z Danielem wśród lwów, umieszczonej w zachodniej części synagogi w Horvat Susiya³³. Tam stopień zniszczenia jest tak wielki, że z całości zachował się jedynie fragment inskrypcji z dwoma ostatnimi literami imienia proroka – „[...] el”.

³¹ Patrz P. Hachlili, *Ancient Jewish Art [...] of Israel*, s. 294–295.

³² Chodzi tu o ikonoklastów islamskich, usuwających przedstawienia zwierząt i ludzi zarówno z zabytków judaizmu, jak i chrześcijaństwa. Oficjalny edykt w tej sprawie został wydany przez kalifa Jazyda II w 721 r. Patrz Y. Tsafirir, *The Byzantine Setting and its Influence on Ancient Synagogue*, [w:] *The Synagogues in Late Antiquity*, ed. L. I. Levine, Jerusalem 1987.

³³ R. Hachlili, *Ancient Jewish Art [...] of Israel*, s. 295; J. Gutman, *Ancient Synagogues. The State of Research*, New York 1981, s. 126; Z. Ilan, *The Synagogue...*, s. 278.

Powyższe przykłady występowania motywu Daniela w jaskini lwów świadczą o tym, że był on obecny niejednokrotnie w sztuce judaizmu. Niektórzy badacze interpretują to wyobrażenie jako rodzaj „sceny zbawczej”, gdzie sam prorok symbolizuje człowieka ocalonego od śmierci przez Boga, a także może stanowić typ całego narodu Izraela³⁴.

Analogiczny do tej sceny jest motyw zaczerpnięty z historii ofiarowania Izaaka przez Abrahama, znajdujący się na zachodniej ścianie synagogi w Dura Europos³⁵. Z kolei, na mozaice z synagogi w Beth Alpha interwencja Boża została wyobrażona za pomocą ludzkiej ręki wynurzającej się z chmury. Jej motyw stanowi więc pewną paralelę do symbolicznej ręki człowieka zamykającego paszczę lwa na reliefie z En Samsam. Podobnie jak Anioł Pański zapobiegł śmierci Daniela w paszczach lwów, tak odwiódł on Abrahama od ofiarowania swojego syna, wskazując mu w jego zastępstwie barana zaplątanego w krzakach. W obu tych przypadkach „ręka” symbolizuje więc Boską interwencję i ocalenie przed śmiercią. Z tym, że w pierwszym przypadku Boska „ręka Opatrzności” została wyrażona za pomocą ręki samego proroka³⁶.

Lew jako biblijna metafora wrogów. Mesjańska symbolika lwa

Metaforyczne odniesienia do lwa jako symbolu wrogów człowieka i Izraela są zawarte w wielu Psalmach i księgach proroków Starego Testamentu³⁷. W Psalmie 7 czytamy:

Panie, Boże mój, do Ciebie się uciekam; wybaw mnie i uwolnij od wszystkich prześladowców, by kto – jak lew – mnie nie porwał i nie rozszarpał, gdy zabraknie wybawcy³⁸.

³⁴ Patrz E. W. Goodenough, *Jewish Symbols...*, vol. 2, s. 129. Prorok Daniel jako typ Izraela zostanie omówiony w 5 podrozdziale tej pracy. Patrz też A. Ovadiah, *Art of the Ancient Synagogues in Israel*, [w:] *Ancient Synagogues...*, s. 310.

³⁵ E. W. Goodenough, *Jewish Symbols...*, vol. 9; *Dura Europos*, ed. M. I. Rostovzeff, New Heaven 1928; C. H. Kraeling, *The Synagogue: The Excavations at Dura Europos*, New Heaven, 1956.

³⁶ Jak pisze B. Goldman, scena ofiarowania Izaaka (*akedah*) jest biblijnym symbolem absolutnego posłuszeństwa człowieka woli Bożej i najwyższą próbą jego wiary. Patrz B. Goldman, *The Sacred Portal. A Primary Symbol in Ancient Jewish Art*, Detroit 1966, s. 54. E. Goodenough natomiast uważa, że istotnym łącznikiem pomiędzy sceną z Danielem wśród lwów z mozaiki w Na'aran, a wyobrażeniem ofiary Abrahama z synagogi w Beth Alpha jest występujące na nich słowo „szalom” – „pokój”. Słowo to ma podkreślać symboliczną wymowę obu tych przedstawień, jako „scen zbawczych”, „scen ocalenia” czy scen symbolizujących zwycięstwo nad śmiercią – w której uczestniczy Bóg i człowiek; patrz przyp. 31.

³⁷ Patrz Psalm: 7, 2-3; 10, 9; 17, 12; 22, 13, 21; 57, 4; 58, 6; Ks. Iz 50, 29; Jr 50, 17, 44; 51, 38; J 1,6; Na 2,11-13; 1 P 5, 8.

³⁸ Ps 7, 2, 3.

W Psalmie 57, powstałym w czasie ucieczki Dawida przed królem Saulem, napisał on:

Pośrodku lwów spoczywam, co pożerają synów ludzkich.
Ich zęby to włócznie i strzały, a język ich niby miecz ostry³⁹.

Porównanie wrogów Izraela do lwów znajduje się również w innych miejscach Pisma Świętego, jak np. w Księdze Jeremiasza⁴⁰.

Spośród wielu innych znaczeń jakie posiada w Biblii symbolika lwa, warto odnotować, że sam Bóg Jahwe w swoim majestacie, wszechmocy i grozie został porównany do króla zwierząt⁴¹.

Ta ostatnia symbolika ma swoje odniesienie do interpretacji historii Daniela w tradycji rabinicznej. Sam Daniel, podobnie jak Dawid, pochodził z plemienia Judy, co jest o tyle istotne, że symbolem tego ostatniego był lew⁴². W Midraszu Rabbah historia Daniela została więc wytłumaczona w ten sposób, że prorok został wybawiony od lwów, ponieważ się modlił do Boga, Który jest porównany w Biblii do „lwa”. Z kolei, Daniel jako członek szczepu Judy był również w przenośni „lwem”. Jedno ze zdań Midraszu ujmuje to w następujący sposób:

Niech więc Lew (Bóg) przybędzie i uratuje lwa (Daniela) z paszczy lwa⁴³.

W tradycji biblijnej również Mesjasz miał pochodzić z rodu Dawida, a więc z pokolenia Judy⁴⁴. Dla niektórych tradycji rabinicznych, Juda – Lew stał się symbolem samego Mesjasza na podstawie błogosławieństwa patriarchy Jakuba, jakiego on udzielił Judzie i mesjańskiej obietnicy w nim zawartej⁴⁵. Błogosławieństwo patriarchy może dotyczyć zarówno króla Dawida, jak i Tego, Którego jest on prototypem – Mesjasza⁴⁶.

³⁹ Ps 57, 5.

⁴⁰ Jr 50, 17: „Zbłąkaną owcą był Izrael, lwy polowały na nią. Jako pierwszy pożerał go król asyryjski, teraz zaś jako ostatni, Nabuchodonozor, król babiloński, połamał mu kości”.

⁴¹ Patrz: Ez 22, 25; Jr 25, 30; Iz 31, 4; J 3, 16; Oz 11, 10.

⁴² Rdz 49, 9.

⁴³ E. W. Goodenough, *Jewish Symbols...*, p. 451; *Babylonian Talmud*, ed. I. Epstein, London 1935, *Berakoth*, 3 a, b; *Midrash Rabbah*, ed. I. Epstein, London 1939, *Song of Songs*, III, X, 4.

⁴⁴ Patrz Iz 11, 1 n.

⁴⁵ Rdz 49, 10-11: „Nie zostanie odjęte berło od Judy, ani laska pasterska spośród kolan jego, aż przyjdzie ten, do którego ono należy i zdobędzie posłuch u narodów! Przywiąże on swego osiołka w winnicy i żrębię ośle u winnych latorośli. W winie prac będzie swą odzież, i w krwi winogron – swą szatę. Będą mu się iskrzyły oczy od wina, a zęby będą białe od mleka”.

⁴⁶ E. W. Goodenough, *Jewish Symbols...*; L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, Philadelphia 1909, vol. 2, s. 143; vol. 5, s. 367, p. 388. Ogólną problematykę Mesjasza w judaizmie opisuje J. Neusner, *Messiah in Context*, Philadelphia 1984.

W ocenie E. Goodenougha, symbolika lwa jako Mesjasza nie była szczególnie popularna w sztuce i tradycji starożytnego judaizmu⁴⁷.

W chrześcijaństwie z kolei, powyższa symbolika jest dość wyraźna, jak np. w Księdze Apokalipsy, gdzie Chrystus został porównany do „Lwa z pokolenia Judy”⁴⁸.

Wracając do reliefu z Golanu i interpretacji jego symboliki, należałoby jeszcze przestudiować problem, czy prorok Daniel wśród lwów może symbolizować Izrael, a także stanowić typ Mesjasza – na podstawie biblijnej idei mesjanizmu. W tym celu niezbędna będzie analiza przejawiania się historii Daniela w sztuce i tradycji wczesnochrześcijańskiej. Zanim to jednak nastąpi, najpierw zaprezentowany zostanie fenomen symboliki lwa i orła oraz motywu winogron w sztuce judaizmu.

5. MOTYW LWÓW I ICH SYMBOLIKA. ANALOGIE ZE SZTUKĄ ANTYCZNĄ

Człowiek na reliefie z Golanu stoi w otoczeniu dwóch lwów. Lew po jego prawej ręce to duży samiec, dorównujący mu niemal swoją wysokością. Paszcza lwa znajduje się bardzo blisko głowy człowieka, tak jakby miała ją za chwilę pożreć. Jednakże duża dłoń położona na głowie lwa nie pozwala mu tego uczynić. Lew na tym reliefie przedstawia więc z jednej strony rzeczywistego lwa, który znajdował się w jaskini, do której został wrzucony prorok Daniel, w głębszym zaś znaczeniu – lew symbolizuje tu niebezpieczeństwo i zagrożenie śmiercią⁴⁹.

W przeciwieństwie do lwa, który uosabia agresję i niebezpieczeństwo, lwica stojąca po lewej ręce człowieka nie stanowi dla niego żadnego zagrożenia. Jej głowa wygięta do tyłu wydaje się zajmować obserwacją lwiątkka, które uczepione jej brzucha ssie mleko. A uniesiony ogon lwicy podkreśla jej pozytywne i niegroźne dla człowieka nastawienie. Kontrast pomiędzy lwem a lwicą sprowadza się więc do tego, że ten pierwszy wyraża zagrożenie śmiercią – na przekór lwicy emanującej macierzyństwem i matczyną troską. Jest to więc wyraźny kontrast pomiędzy śmiercią a życiem. Śmiercią, jaka czeka człowieka w paszczy lwa, a życiem danym lwiątku przez lwicę i nieustannie podtrzymywanym przez jej życiodajny pokarm⁵⁰.

⁴⁷ E. W. Goodenough, *Jewish Symbols...*

⁴⁸ Ap 5, 5.

⁴⁹ Patrz przyp. 36; M. Lurker, *Słownik obrazów...*, hasło „lew”.

⁵⁰ Relief lwicy z ssącym lwiątkiem został znaleziony w Qusayyibe, w Golanie. Patrz R. Hachlili, *Late Antique...*, s. 203. Patrz także hasła: „mleko” i „ssanie” w J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia...*, i hasło „mleko” w M. Lurker, *Słownik obrazów...*

W tym przypadku prawa ręka człowieka panuje nad lwem, a tym samym nad śmiercią, natomiast lewa ręka uniesiona w geście modlitwy i błogosławieństwa – znajduje się po pozytywnej stronie tej sceny, czyli po stronie życia. Ręka proroka błogosławi życie i macierzyństwo, chwając życiodajną moc Stwórcy.

Samo lwiątko może tutaj również symbolizować niewinność, w tym przypadku niewinność proroka Daniela niesłusznie skazanego na śmierć⁵¹. Natomiast ssanie przez lwiątko mleka z piersi lwicy – matki może wyrażać czerpanie życiodajnego, duchowego pokarmu, jaki stał się udziałem proroka, dzięki jego wierze i miłości do Boga⁵².

Oswojenie lwa przez człowieka posiada swoje analogie do niektórych przedstawień na sarkofagach typu *lenos*. Przykład tego typu przedstawienia znajduje się na sarkofagu z katakumby Torlonia, którego jeden z końców zdobi figura lwa w zaprzęgu, miażdżącego w swej paszczy młodego konia⁵³. Obok lwa stoi człowiek. Jedną rękę opiera on na grzbiecie lwa w geście panowania, drugą zaś wznosi do góry w charakterze błogosławieństwa lub modlitwy. Wyobrażenia lwów w uprzęży lub lwów osławianych przez ludzi, które występują na tych sarkofagach, posiadają szczególną wymowę. Wedle opinii belgijskiego badacza F. de Ruyta, symbolizują one śmierć ułaskawioną i ujarzmioną przez Boską miłość i moc⁵⁴. Okrucieństwo i srogość śmierci, niczym okrucieństwo i srogość lwa, zostają okiełznane przez potęgę wiecznego życia i nieśmiertelności, która w zaświatach staje się udziałem zmarłych.

6. MOTYW I SYMBOLIKA ORLÓW

Następny ważny motyw na reliefie z muzeum w Kacrin stanowią orły flankujące scenę z człowiekiem i lwami. Głowy orłów są zwrócone do środka sceny, tak jakby się jej uważnie przyglądały. Orzeł stojący po lewej stronie trzyma w swoim dziobie gałązkę winogrona uformowaną w kształcie wieńca (ilustr. 3). Przyglądając się tej scenie można odnieść wrażenie, że orły pełnią tutaj funkcję ochronną i opiekuńczą. Oprócz ułożenia głów, wyrażają to zwłaszcza szeroko rozpostarte skrzydła obrazujące w świetle biblijnej symboliki – duchowe i opatrnościowe schronienie⁵⁵.

⁵¹ Patrz J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia...*, hasło „dziecko”.

⁵² M. Lurker, *Słownik obrazów...*, J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia...*

⁵³ E. W. Goodenough, *Jewish Symbols...*, vol. 2, s. 42, vol. 3, s. 831, vol. 6, s. 31 n.

⁵⁴ Tamże, vol. 6, s. 77; F. de Ruyt, *Etudes de symbolisme funéraire*, „Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome” 1936, vol. 17, s. 169–175.

⁵⁵ Metafora skrzydeł jako środka Boskiej ochrony występuje np. w niektórych Psalmach. Patrz przyp. 78.

Motyw orłów, podobnie jak motyw lwów, był bardzo popularny w sztuce judaizmu okresu późnoantycznego i wczesnobizantyjskiego. Orły występowały często na fryzach i nadprożach wielu synagog, zwłaszcza z terenów Galilei i Golanu. Były one tam wyobrażane pojedynczo lub w parach, otaczając wieńce i niekiedy trzymając w swoich dziobach węże⁵⁶. Obecność motywu orłów została także stwierdzona w środku synagog – na reliefach dekorujących fryzy, kolumny i bazy pomieszczeń na Torę, a także na niektórych mozaikach⁵⁷. Częste występowanie tego motywu w sztuce Golanu, do której należy ortostat z En Samsam, można wytłumaczyć, w dużej mierze, wpływem ośrodków artystycznych z Syrii i Nabatei⁵⁸.

Podobnie jak inne elementy ze sztuki pogańskiej, które przeniknęły do sztuki judaizmu, również motyw orła i jego symbolika stanowi prawdziwe wyzwanie dla badaczy zajmujących się tą sztuką. Wśród nich od dawna toczy się spór dotyczący problemu symbolicznego znaczenia tych motywów⁵⁹. W związku z tym można sobie zadać pytanie: jaką wartość symboliczną mają orły na reliefie z En Samsam?

Aby na nie odpowiedzieć należy przestudiować symboliczne znaczenie orłów w kontekście sceny przedstawiającej człowieka wśród lwów, interpretowanego jako prorok Daniel. Dokonać tego trzeba opierając się na symbolice orła w Biblii i jej apokryfach, jak i na tradycji rabinicznej i mistycznej judaizmu. Dodatkowej analizy wymagać będzie także motyw i symbolika kiści winogrona, trzymanego w dziobie przez jednego z orłów.

Symbolika orła w Biblii, apokryfach oraz w tradycji judaizmu

O tym, że orzeł stanowi istotny motyw w literaturze biblijnej, może przekonać się każdy jej uważny czytelnik. Symbolika orła jest tam nieodłącznie

⁵⁶ Patrz R. Hachlili, *Ancient Jewish Art [...] of Israel*, s. 208, rys. 46 a-d, s. 332–335.

⁵⁷ Tamże, s. 208.

⁵⁸ Powyższy fenomen opisuje M. Avi Yonah, *Art...*, s. 283–383; Z. Ma'oz, *Synagogues of the Golan*, [w:] *Jewish Art in the Golan*, ed. R. Hachlili, Hajfa 1987, Ciekawe przykłady sztuki z Hauranu zawarte są w M. Dunand, *Mission archéologique au Djebel Druze. Le Musée de Soueida*, Paris 1934.

⁵⁹ Patrz: E. W. Goodenough, *Jewish Symbols...*, vol. 1, s. 3–32, vol. 2, s. 3–62; N. Avigad, *The Beth Shearim Necropolis*, vol. 3, New York 1976, s. 275–286. H. Shanks, *Judaism in Stone. The Archaeology of Ancient Synagogues*, New York 1979, s. 151–161; A. Ovadiah, *Art...*, J. Neusner, *Early Rabbinic Judaism* Leiden 1975; tenże, *Symbol and Theology in Early Judaism*, Minneapolis 1992. Polemika z poglądami Goodenougha przypisującemu niemal wszystkim motywom z sztuki pogańskiej symboliczne znaczenie jest zawarta w: E. E. Urbach, *The Rabbinical Laws of Idolatry in the Second and Third Centuries in the Light of Archaeological and Historical Facts*, „Israel Exploration Journal” 1959, vol. 9, no. 3, s. 149–165; M. Smith, *Goodenough's Jewish Symbols in Retrospect*, „Journal of Biblical Literature” 1967, vol. 86, s. 53–68; T. H. Gaster, *Pagan Ideas and the Mind*, Commentary XVII, 1954, no. 2. W przypadku sztuki z obszaru Golanu, patrz: Z. Ma'oz, *Synagogues...*, s. 16.

związana z tym, co najwyższe, najdoskonalsze, najmocniejsze, najszybsze i najtrwalsze. Autorzy biblijni używali metafory orła lub jego skrzydeł do zobrazowania działania Boga, Jego mocy i Opatrzności, a także w odniesieniu do ludzi obdarzonych przez Niego siłą i błogosławieństwem. Niekiedy porównanie to było użyte przy opisie sądu Bożego zarówno nad Izraelem, jak i nad jego wrogami. W niektórych przypadkach orzeł służył też jako symbol Boskiego posłańca, bliskiego w swej funkcji aniołom.

Orzeł jako symbol Bożej Opatrzności został użyty w „Hymnie Mojżesza” z Księgi Powtórzonego Prawa:

Jak orzeł co gniazdo swoje ożywia, nad piskletami swoimi krąży, rozwija swe skrzydła i bierze je, na sobie samym je nosi – tak Pan sam go prowadził, nie było z nim boga obcego⁶⁰.

Odpowiedni komentarz do powyższego tekstu znajduje się w kabalistycznej księdze Zohar, gdzie orzeł jest uznany za symbol opieki i miłosierdzia⁶¹. W innym miejscu tej księgi, powyższa metafora została skomentowana w następujący sposób:

Nie ma w świecie drugiego stworzenia jak orzeł, który będąc całkowicie oddanym swojemu potomstwu jest zarazem srogi dla innych⁶².

Komentarze te są świadectwem długotrwałej tradycji w judaizmie łączącej Opatrzność Bożą z symboliką orła. Często łączą one powyższy cytat z Księgi Powtórzonego Prawa z tekstem z księgi Wyjścia, gdzie orle skrzydła zostały użyte jako przenośnia Bożej opieki, mocy – w słowach, które Bóg skierował do Mojżesza pod górą Synaj:

Tak powiesz domowi Jakuba i to oznajmisz Izraelitom: Wyście widzieli, co uczyniłem Egipcjom, jak niosłem was na skrzydłach orlich i przywiodłem was do Mnie⁶³.

W Talmudzie natomiast czytamy, że w odnowionym przyszłym świecie:

Pan uczyni skrzydła sprawiedliwych jak u orłów, i będą się oni unosić nad wodami⁶⁴.

W innych znowu miejscach Księgi Wyjścia jest napisane, że to Anioł Boży prowadził i strzegł naród Izraela w czasie jego drogi przez pustynię,

⁶⁰ Pwt 32, 11.

⁶¹ *The Zohar*, angielskie tłum. H. Sperling, M. Simon, London 1931, vol. 3, s. 240–241 (80a–80b).

⁶² Tamże, vol. 5, s. 383–384 (298b).

⁶³ Wj 19, 4.

⁶⁴ *The Babylonian Talmud*, ed. I. Epstein, London, 1935, *Sanhedrin*, 618 (92b).

w czym można się doszukać pewnych związków pomiędzy symboliką orła i jego skrzydeł, a postaciami aniołów⁶⁵.

W wizji proroka Ezechiela orzeł stanowił jedno z czterech oblicz „istot żyjących” znajdujących się wewnątrz „Bożego rydwanu” u podnóża Bożego tronu⁶⁶. Istoty te przebywały również w środku i wokoło tronu Boga opisanego w Objawieniu św. Jana⁶⁷. W tradycji rabinicznej powstało więc przekonanie, że stworzenia symbolizujące niebiańskie istoty, które zdobiły tron Boży, czyli: orzeł, lew, byk i człowiek – należą do najbardziej wywyższonych przez Boga stworzeń na ziemi⁶⁸.

W tradycji judaizmu orzeł stanowił zawsze symbol siły i wytrwania, także przy opisie relacji łączących człowieka z Bogiem:

Ci co zaufali Panu, odzyskują siły, otrzymują skrzydła jak orły, biegną bez zmęczenia, bez znużenia idą⁶⁹.

W innych miejscach Pisma Świętego orzeł jest symbolem odnowy i odmłodzenia:

Błogosław duszo moja Pana, i całe moje wnętrze – święte imię Jego!...
On twoje dni nasycy dobrami: odnawia się twoja młodość jak u orła⁷⁰.

W niektórych tradycjach żydowskich i chrześcijańskich widziano w powyższych wierszach aluzje do symboliki nieśmiertelności, do podań o feniksie i o życiu orłów⁷¹.

W nieco innym aspekcie orzeł jako drapieżny ptak jest metaforą sądu Bożego nad swoim ludem oraz nad jego wrogami⁷². Natomiast w mowie

⁶⁵ Patrz Wj 14, 19; 23, 20–23. Odpowiedni komentarz do ostatnich wersetów znajduje się w *Midrash Rabbah*, ed. I. Epstein, London 1939, *Exodus*, rozdz. XXXII, s. 404–413.

⁶⁶ Ez 1, 10.

⁶⁷ Ap 4, 7.

⁶⁸ Patrz *The Babylonian Talmud, Hagigah*, 79 (13b).

⁶⁹ Iz 40, 31.

⁷⁰ Psalm 103, 5.

⁷¹ W słynnym dziele *Physiologus* o mistycznej zoologii, z przełomu II i III w., jest napisane, że „kiedy orzeł się zestarzeje i oczy zajdą mu bielmem spala swoje skrzydła w wieńcu słonecznych promieni i zanurza się trzy razy w źródle czystej wody, z której wychodzi znów odmłodzony, i unosi się w powietrze” (M. Lurker, *Słownik obrazów...*, hasło „orzeł”, s. 162). Patrz także: *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, ed. E. Kirschbaum, Rom 1971, hasło „adler”, s. 70–76; G. Ladner, *Handbuch der frühchristlichen Symbolik. Gott, Kosmos, Mensch*, Wiesbaden 1996, s. 117–120; *Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart, hasło „adler”.

⁷² Pwt 28, 49: „Wzbudzi Pan przeciw tobie lud z daleka, z krańców ziemi podobny do szybko lecącego orła, naród którego języka nie rozumiesz”.

przeciwko Edomowi z Księgi Abdiasza, motyw króla ptaków został użyty w symbolice ziemskiej i kosmicznej wysokości⁷³.

Bliska idei aniołów jest w Biblii i jej apokryfach funkcja Bożego posłańca przedstawionego za pomocą symbolu orła, co odnajdujemy np. w Apokalipsie św. Jana⁷⁴. Z kolei, w apokryficznej Księdze Barucha, orzeł został przedstawiony jako Boski posłaniec do proroka Jeremiasza i Żydów znajdujących się w niewoli babilońskiej. Król ptaków zaniósł tym ludziom list od Barucha oraz cudowne figi, posiadające uzdrowicielską moc. Po przybyciu do Babilonii, orzeł zaprezentował wszystkim zgromadzonym swoją boską moc przywracając do życia zmarłego człowieka. Widząc to ludzie zaczęli mówić:

Czy nie jest to sam Bóg, który poprzez Mojżesza objawił się naszym przodkom na pustyni w postaci orła, a teraz znowu ukazał się nam przez tego wielkiego orła?⁷⁵

Powyższy przykład znajduje swoją analogię w Księdze Ezechiela, gdzie w alegorycznej przypowieści najpierw król babiloński, a potem faraon egipski zostali wyobrażeni za pomocą symbolu orła. Na końcu tej alegorii sam Bóg został przedstawiony jako orzeł⁷⁶.

Do otrzymania pełnego obrazu symboliki Bożej Opatrzności w Biblii, także w kontekście metaforyki orła, ważne jest przestudiowanie symboliki „skrzydeł” oraz ptaków jako takich. Motyw ptaków jako symbolu Bożej Opatrzności występuje np. w Księdze Izajasza⁷⁷. Symbolika skrzydeł posiadająca opatrnościowe znaczenie została użyta w wielu Psalmach⁷⁸. W sensie ikonograficznym mogła ona zostać zainspirowana sztuką Egiptu i Mezopotamii.

Swoje związki ze sztuką orientalną miały także cheruby stojące w Miejscu Najświętszym świątyni Salomona, chroniące pod skrzydłami Arkę Przymierza⁷⁹. Studiując reliefy nadproży synagog udekorowane parami orłów, a także

⁷³ Ab 1, 1: „Choćbyś wznosił się jak orzeł, i choćbyś między gwiazdami założył swoje gniazdo – stamtąd Ja strącę ciebie – wyrocznia Pana”.

⁷⁴ Ap 8, 13: „I ujrzałem, a usłyszałem jednego orła lecącego przez środek nieba, mówiącego donośnym głosem: „Biada, biada, biada mieszkańcom ziemi wskutek pozostałych głosów trąb trzech aniołów, którzy mają trąbić”.

⁷⁵ Ba IV, roz. VII, 18. *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament in English*, ed. R. H. Charles, Oxford 1913; E. W. Goodenough *Jewish Symbols...*, s. 139–142.

⁷⁶ Ks. Ez 17, 22–23.

⁷⁷ Iz 31, 5: „Jak ptaki latające, tak Pan Zastępów osłoni Jeruzalem, osłoni i ocali, oszczędzi i wyzwoli”.

⁷⁸ Patrz Psalm: 17, 8; 36, 8; 57, 1; 61, 4; 63, 7; 91, 4.

⁷⁹ Ikonograficzne do Biblii paralele w sztuce Egiptu i Bliskiego Wschodu szeroko opisuje O. Keel. W przypadku symboliki skrzydeł patrz: O Keel, *The Symbolism of the Biblical World*, New York 1978. Problematykę cherubów omawia on w *Jahwe Visionen und Siegelkunst*, Stuttgart 1977.

umieszczone na kapitelach kolumn i tympanonach aediculi – pomieszczeń na Torę, można w nich w pewnym sensie dopatrzeć się analogii, odzwierciedlenia czy „echa” cherubów ze świątyni Salomona.

W związku z tym zastanawiające jest, czy motywy orłów dadzą się bezpośrednio odnieść do symboliki Bożej Opatrzności w ogóle. W tym kontekście należałoby osobno rozważyć czy orły flankujące scenę z Danielem wśród lwów na reliefie z En Samsam, symbolizują opisane powyżej właściwości wyrażone w Biblii i jej apokryfach, i ogólnie – w tradycji judaizmu.

Symbolika orłów w aspekcie przedstawienia proroka Daniela wśród lwów

Przedstawienie na reliefie z En Samsam, w którym orły flankują scenę z człowiekiem wśród lwów, tworzy bardzo ciekawą kompozycję. Jego centralną część wyznacza postać człowieka, orły zaś stanowią boczne elementy asystujące części głównej. Charakter tego typu kompozycji zdradza swoje podobieństwo do kompozycji nadproży z synagog Galilei i Golanu, gdzie orły z węzami lub małymi wieńcami w dziobach otaczają ich centralny motyw – wieniec⁸⁰. Układ kompozycji tych nadproży posiada charakter triady, podobnie jak nadproża wielu świątyń z Syrii⁸¹. Również kompozycję triady posiadały cheruby stojące nad Arką Przymierza w Miejscu Najświętszym świątyni Salomona.

W swojej naturze, orły stanowią przeciwieństwo lwów poprzez przynależność do sfery powietrza, do sfery nieba – podczas gdy dominium tych ostatnich stanowi ziemia. Na reliefie ortostatu z muzeum w Kacrin tworzą one więc równowagę wobec lwów, pełniąc ochronną i opatrznościową funkcję⁸². Rola orłów wynika z faktu posiadania przez nie określonej symboliki, wyrażonej na kartach Biblii i w pokrewnej jej literaturze religijnej.

Specyfika tej symboliki polega przede wszystkim na porównaniu Opatrzności Bożej do opieki orła nad swoim gniazdem⁸³. Bóg strzeże swoich

⁸⁰ Patrz R. Hachlili, *Ancient Jewish Art. [...] of Israel*, s. 208, rys.46 a-d, s. 332-335.

⁸¹ Patrz M. H. B. Colledge, *The Art of Palmyre*, 32, fot. 12; *Syrien. Von den Aposteln zu den Kalifen*, ed. E. M. Ruprechtsberger 1933, s. 54, fot. 2. Symbolikę orła w sztuce Syrii szeroko opisuje F. Cumont, *Le Aigle Funéraire de Hieropolis et Le Ápotheose des Empereurs*, [w:] *Études Syriennes*, Paris 1917.

⁸² Na jednym z nadproży umieszczonym po wschodniej stronie synagogi w Kafarnaum znajduje się relief ze śladami wyobrażeń trzech zwierząt, odczytywanych jako gryfy. Są one umieszczone po lewej stronie reliefu. W środku przedstawienia znajduje się orzeł, po jego prawej stronie widnieją ślady kolejnych trzech orłów. Interpretacja tego wyobrażenia i jego symboliki wymaga osobnego studium, niemniej zastanawiające tu może być umieszczenie orłów jako symbolu duchowej przeciwwagi dla *terra animalis*. Patrz H. Kohl, C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galiläa*, Leipzig 1916, s. 11-12, fot. 16.

⁸³ Patrz Pwt 32, 11.

wybranych jak orzeł piskłeta, i nie pozwala ich skrzywdzić. W przypadku naszego reliefu orły mogą więc wyrażać Bożą obecność i opatrność wobec proroka Daniela (1). Inna rola motywu orłów w tym kontekście wiąże się z symboliką orła jako Bożego posłańca i anioła (2). Symbolika ta jest wyrażona zarówno w Księdze Powtórzonego Prawa, Apokalipsie św. Jana, jak i w apokryficznej Księdze Barucha⁸⁴. W przypadku historii Daniela, powyższa interpretacja nabiera dużego prawdopodobieństwa ze względu na słowa wypowiedziane przez proroka do króla Dariusza, że: „to Bóg posłał swojego anioła, który zamknął paszczę lwom”⁸⁵.

Kolejny aspekt symboliki króla ptaków odnosi się do metafory jego skrzydeł, które otrzymują ci ludzie, którzy zaufali Panu, a w życiu przyszłym wszyscy sprawiedliwi (3)⁸⁶. Skrzydła orła mogą w tym kontekście stanowić także synonim skrzydeł jako takich, będących środkiem Boskiej ochrony (4). Metafora ta występuje np. w niektórych psalmach i może nawiązywać do ochronnej roli skrzydeł cherubów ze świątyni Salomona⁸⁷.

Motyw orłów na ortostacie z Golanu odnosi się wreszcie bezpośrednio do idei odnowy i pośrednio – nieśmiertelności, wyrażonej w Psalmie 103: „odnawia się twoja młodość jak u orła”(5). Człowiek, który zwycięża śmierć dzięki wierze w Boga i zostaje przez Niego przepasany pasem sprawiedliwości – staje się w duchowym sensie odmłodzony i odnowiony. Jego udziałem jest dar nieśmiertelności, dar otrzymany od Tego, który sam jest nieśmiertelny. Człowiek ten to prorok Daniel, który w czasie wrzucenia do jaskini z lwami był już w dość podeszłym wieku. Daniel w tym kontekście może być także figurą Mesjasza, zwyciężającego śmierć i posiadającego w swoim udziale życie wieczne.

Podsumowując interpretację orłów na reliefie z Danielem w jaskini lwów można w ich przypadku mówić: o symbolu Boskiej Opatrzności, symbolu Boskiego posłańca i anioła, a w metaforze orlich skrzydeł – symbolu Bożego schronienia i Bożej mocy⁸⁸. Orły mogą tutaj stanowić także metaforę odnowy i duchowego odmłodzenia, oraz w głębszym sensie być symbolem nieśmiertelności.

Osobnego omówienia w tym artykule wymaga natomiast motyw kiści winogrona trzymanego w dziobie przez jednego z orłów. Jego znaczenie i wszelkie możliwe symboliczne konotacje zostaną przedstawione poniżej.

⁸⁴ Patrz przyp. 70, 71.

⁸⁵ Dn 6, 23.

⁸⁶ *The Babylonian Talmud*, Sanhedrin, 618 (92b).

⁸⁷ Patrz Psalmy: 17, 8; 36, 8; 57, 1; 61, 4; 63, 7; 91, 4. 1 Krl 8, 3-9.

⁸⁸ Patrz 6 i 7 podrozdz. tego artykułu.

7. SYMBOLIKA WINOGRON I CZERWIENI NA RELIEFIE

Intrygujący w scenie Daniela w jaskini lwów jest motyw winogrona trzymanego w dziobie orła stojącego po lewej stronie reliefu. Kiść winogrona nie posiada tu typowego stożkowatego kształtu, lecz jest uformowana w owalny kształt, jak wieniec.

Winna latorośl należy do najważniejszych motywów w sztuce sakralnej i sepulkralnej Bliskiego Wschodu. Była ona związana z kultami płodności wyrażającymi się w czczeniu takich bóstw jak: Dionizos w Grecji, Adonis i Duszares na Bliskim Wschodzie, a także wielu innych. Symbolizujący życie, płodność, zbawienie i nieśmiertelność, a także krew i ofiarę – motyw winogrona i w konsekwencji wina przeszedł do judaizmu i chrześcijaństwa otrzymując symboliczne znaczenie⁸⁹. Prawo Mojżeszowe zalecało ofiarowanie wina obok baranka na codzienną, poranną i wieczorną ofiarę ustawiczną w ceremoniale świątynnym. W Psalmie 116, będącym dziękczynieniem uratowanego od śmierci, czytamy:

Wzmem, podniosę kielich zbawienia i będę wzywał imienia Pańskiego⁹⁰.

Kielich w tym kontekście odnosi się bezpośrednio do zbawczej symboliki wina. W Nowym Testamencie powyższa idea znalazła swoje wypełnienie w symbolice wina jako zbawczej krwi Jezusa Chrystusa⁹¹.

W przypadku reliefu z En Samsam, symbolika winogrona może posiadać dualistyczny charakter. Po pierwsze, wiąże się ona z symboliką zbawienia i nieśmiertelności⁹². Winogrono może tu być metaforą nagrody dla człowieka poświęcającego swoje życie dla miłości i wiary⁹³. Po drugie, winogrono, a ściślej wino, symbolizując krew i ofiarę doskonale oddaje poświęcenie Daniela dla Boga. Daniel woli poświęcić życie, niż zaprzeczyć się wiary w Boga Izraela. Staje się on w ten sposób typem męczennika za wiarę.

⁸⁹ Patrz: M. Lurker, *Słownik, obrazów...*, hasło „winny krzew i winne grono”, wraz z bibliografią; J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia*, hasła „grapes” i „wine”; G. Ladner, *Handbuch...*, s. 143 i n.

⁹⁰ Psalm 116, 13.

⁹¹ Patrz Mt 26,20-25; Mk 14,22-25; Łk 22,19-20.

⁹² W Nowym Testamencie sok z owoców winogron posiada eschatologiczne znaczenie jako napój przyszłego Królestwa Bożego. Mówił o tym Jezus do uczniów w czasie Ostatniej Wieczerzy, (Mt 26, 29).

⁹³ Ciekawy przykład w sztuce synagogalnej, łączący motyw orła z winogronem znajduje się na reliefie wewnętrznego fryzu synagogi w Korazin, w Galilei. Przedstawia on półleżącą postać człowieka, który w jednej ręce trzyma laskę a drugą ręką sięga po kiść winogrona. Za człowiekiem stoi orzeł z rozpostartymi skrzydłami. Jest to tzw. scena zbawcza, w której wszystkie elementy mają symboliczne znaczenie. Relief z Korazin jest obecnie bardzo uszkodzony (brakuje np. kiści winogrona), a jego najlepsze zdjęcie znajduje się w: H. Kohl, C. Watzinger, *Antike Synagogen...*, fot. 19 f.

Owalne zaś ukształtowanie winogrona na kształt wieńca może symbolizować zwycięstwo nad śmiercią – poprzez cierpienie i ofiarę.

Symbolika wina w Biblii posiada również negatywny aspekt związany z gniewem Bożym i Boską karą⁹⁴.

Uważne studia nad reliefem pozwalają dostrzec ślady czerwonego koloru na jego powierzchni. Jest on na przykład widoczny po prawej stronie reliefu, tuż nad grzbietem lwicy. Kolor czerwony stanowi tu zdecydowany kontrast wobec koloru białego, pokrywającego pierwotnie wszystkie wypukłe motywy reliefu. Dyskusyjne w tym przypadku wydaje się być uznanie jego symbolicznego znaczenia. Niemniej, łącząc samą czerwień z symboliką wyobrażenia człowieka wśród lwów, można dopatrzeć się celowości użycia tego koloru⁹⁵.

W Biblii, oprócz innych znaczeń, czerwień symbolizuje krew, a związek życia z krwią został podkreślony w Księdze Kapłańskiej⁹⁶. Z kolei, w Księdze Izajasza ludzkie grzechy są porównane do szkarłatnego koloru⁹⁷. Natomiast w apokaliptycznym poemacie o pomście Bożej z tej samej księgi, szaty karzącego Boga są poplamione czerwienią soku winogron symbolizującego krew nieprzyjacielskich narodów⁹⁸.

Na reliefie z Golanu czerwony kolor, oprócz funkcji czysto dekoracyjnej, mógł zostać celowo użyty w celu podkreślenia ofiary człowieka oraz jego triumfu nad śmiercią⁹⁹.

8. PROROK DANIEL WŚRÓD LWÓW JAKO SYMBOL IZRAELA I MESJASZA

Studium nad reliefem z En Samsam rodzi pytanie: czy prorok Daniel, który w ciągu swojego życia był przedstawicielem narodu żydowskiego na wygnaniu, mógł w tym przypadku stanowić symbol Izraela i jego wielowiekowej walki o przetrwanie? Za taką interpretacją przemawia fakt, że w samej Biblii funkcjonuje kolektywne oznaczenie całego narodu izraelskiego jako jednego człowieka, jako syna Bożego i syna Jahwe¹⁰⁰.

⁹⁴ Patrz Iz 63,1-6; Ap. 14,18-20.

⁹⁵ Już w najstarszych kulturach świata, wśród wszystkich kolorów – czerwony najwcześniej posiadał symboliczne znaczenie związane z magią. Z jednej strony był on stosowany jako środek odstraszący, a z drugiej – ze względu na kolor krwi – posiadał symbolikę związaną z życiem, dlatego był używany w obrzędzie pogrzebowym np. na twarzach zmarłych (w postaci ugrzy i kredy). Patrz M. Lurker, *Słownik obrazów...*, hasło „czerwony”.

⁹⁶ Kpł 17, 10-14.

⁹⁷ Iz 1, 18.

⁹⁸ Iz 63, 1-6.

⁹⁹ Oprócz męczeństwa i ofiary, kolor czerwony jest także symbolem bezgranicznej Bożej miłości. Patrz M. Lurker, *Słownik obrazów...*, s. 39.

¹⁰⁰ Patrz Wj 4, 22; Oz 11, 1.

Czasy, z których pochodzi omawiany tu ortostat, datowany ogólnie pomiędzy IV a VI w. włącznie, były naznaczone coraz silniejszym konfliktem judaizmu z polityką Cesarstwa Rzymskiego oraz z chrześcijaństwem. Efektem tego było stopniowe ograniczenia praw Żydów w sferze kultu religijnego. Kulminacja tego zjawiska miała miejsce w VI w. Wydawane były wówczas cesarskie edykty znacznie ograniczające np. pozwolenia na budowę synagog¹⁰¹.

Na ten okres, prawdopodobnie, datowana jest wspomniana wcześniej synagoga z Na'aran, której podłoga została udekorowana mozaiką zawierającą wyobrażenie Daniela w jaskini lwów¹⁰². A. Ovadiah uważa, że ta biblijna scena zawiera swój specyficzny podtekst. Polega on na tym, że podobnie jak Daniel stawiający opór edyktowi króla perskiego, zabraniającemu kultów innych bogów poza kultem cesarskim, naród izraelski był oporny w realizowaniu edyktów cesarzy bizantyjskich utrudniających czy niekiedy uniemożliwiających praktykowania swojego kultu religijnego¹⁰³. Prorok Daniel w jaskini lwów stał się w tym kontekście historyczno-politycznym symbolem całego narodu Izraela.

Powyższą myśl można zastosować do sceny na reliefie z muzeum w Golanie. W tym przypadku można domniemywać, że ukrytą intencją autorów tego reliefu było symboliczne przedstawienie losu narodu Izraela i jego determinacji przy zachowaniu swojej religii i tożsamości narodowej¹⁰⁴. Ideę tę wzmacniają symbole wykorzystane na reliefie, takie jak lwica z lwiatkiem i orły. Wyrażają one życiodajną moc płynącą z wiary w Boga, jaka stała się udziałem narodu izraelskiego, oraz nadzieję na jego przyszłe odrodzenie.

To, czy prorok Daniel w jaskini lwów stanowi typ Mesjasza, wydaje się być w pierwszym momencie dość kontrowersyjną ideą. Jednakże po uważnym przeanalizowaniu charakteru Daniela i jego pozycji w świetle mesjańskich tekstów ze Starego Testamentu, zwłaszcza z Księgi Izajasza, nabiera ona dużych cech prawdopodobieństwa¹⁰⁵.

Prorok Daniel, podobnie jak Józef w Egipcie, pełnił najwyższą – poza królem – funkcję w państwie babilońskim i perskim. Podobnie też jak Józef był on człowiekiem sprawiedliwym, posiadającym głęboką wiarę i całkowicie oddanym swojemu Bogu. Obaj ci mężowie byli też obdarzeni duchem mądrości i prorocтва. Danielowi zostały powierzone ważne prorocтва

¹⁰¹ Patrz M. Avi-Yonah, *The Jews of Palestine. A Political History from the Bar Kohba War to the Arab Conquest*, New York 1976.

¹⁰² Patrz R. Hachlili, *Ancient Jewish Art [...] of Israel*, s. 294–295.

¹⁰³ A. Ovadiah, *Art...*, s. 310.

¹⁰⁴ Niedługo po śmierci Daniela, za czasów króla Kserksesa (485–465 r.), naród Izraela był zagrożony unicestwieniem poprzez intrygę wezyra Hamana, który nakłonił króla do wydania stosownego dekretu. Jednak dzięki wstawiennictwu królowej Estery, pochodzącej z domu Judy, dekret ten został odwołany, a sam wezyr skazany na śmierć. Patrz Księga Estery.

¹⁰⁵ Chodzi tu przede wszystkim o rozdziały: 9, 11, 49, 50 i 53 z Księgi Izajasza.

dotyczące historii świata¹⁰⁶. W pewnym momencie swojego życia prorok ten został niesłusznie oskarżony (jak Józef) i skazany na śmierć w jaskini z lwami. Z tego doświadczenia wyszedł jednak zwycięsko dzięki Opatrzności Boga. Później, już do końca swojego życia, Daniel cieszył się pomyślnością i uznaniem. Podobnie jak Mojżesz, Daniel wstawiał się za swoim ludem przed Bogiem, prosząc o przebaczenie jego grzechów. Po tej modlitwie, opisaną w dziewiątym rozdziale Księgi Daniela, anioł Gabriel przedstawił mu proroctwo o nadejściu Mesjasza, Który: „...zostanie zgładzony i utrwali przymierze dla wielu”¹⁰⁷.

Królewska władza Mesjasza została opisana w Księdze Izajasza, rozdz. 9¹⁰⁸, a duchowe cechy Mesjasza scharakteryzowano w rozdz. 11 tej Księgi¹⁰⁹. Tam też znajduje się ważna metafora związana z omawianym tu reliefem:

Sprawiedliwość będzie mu pasem na biodrach, a wierność przepasaniem jego lędźwi¹¹⁰.

W rozdz. 49 Księgi Izajasza, Bóg tak przemawia do Sługi Pańskiego:

Gdy nadejdzie czas Mejej łaski, wysłucham cię, w dniu zbawienia przyjdę ci z pomocą¹¹¹.

A w rozdz. 50 podkreślona jest Jego niewinność¹¹². Natomiast w rozdz. 53 opisany został wgardzony i cierpiący Sluga Pański – Mesjasz. Wzmiankowana tam jest również Jego ofiara za grzechy¹¹³.

W opisie Mesjasza przedstawionym przez biblijnych proroków możemy odnaleźć wyraźne analogie do życia Daniela i jego cech charakteru, oraz do jego wstawienniczej roli za swoim narodem wobec Boga. Podobieństwo to ukazane jest także w cierpieniu Daniela, jego niesłusznym oskarżeniu i skazaniu na śmierć. Czy można jednak odnaleźć cechy Mesjasza w postaci człowieka stojącego pomiędzy lwami na reliefie z En Samsam? Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy jeszcze raz przyjrzeć się temu reliefowi analizując jego poszczególne elementy i ich wzajemne powiązania w mesjańskim aspekcie.

¹⁰⁶ Patrz Dn, rozdz. 7-12. Ostatnio w języku polskim ukazało się ciekawe opracowanie księgi Daniela, pióra J. B. Doukhan, pt. *Wizja przyszłości w starożytnej księdze*, Znak Czasu, Warszawa 2001.

¹⁰⁷ Dn 9, 26-27.

¹⁰⁸ Iz. 9, 6: „Wielkie będzie Jego panowanie w pokoju bez granic na tronie Dawida i nad jego królestwem, które On utwierdzi i umocni prawem i sprawiedliwością, odtąd i na wieki”.

¹⁰⁹ Iz 11, 1-2.

¹¹⁰ Iz 11, 5.

¹¹¹ Iz 49, 8.

¹¹² Iz 50, 8: „Blisko jest Ten, który mnie uniewinni. Kto się odważy toczyć ze mną spór?”

¹¹³ Iz. 53, 3: „Wzgardzony i odepchnięty przez ludzi, Mąż boleści, oswojony z cierpieniem jak ktoś przed kim zakrywa się twarzą, wgardzony tak, iż mieliśmy go za nic”. Iz. 53, 12: „A On poniósł przestępstwa wielu i oręduje za przestępcami”.

Człowiek pomiędzy lwami interpretowany jako historyczny prorok Daniel stoi w pozycji modlitwy i błogosławieństwa, czyli jest człowiekiem wiary całkowicie polegającym – jak Mesjasz – na Bogu, Który go posłał. Na biodrach tego człowieka leży pas. Jest on w tym przedstawieniu o tyle istotny, że jego metafora wyraża niektóre cechy charakteru Sługi Pańskiego z Księgi Izajasza: „Sprawiedliwość będzie mu pasem na biodrach, a wierność przepasaniami jego łączy”. Pas na biodrach człowieka na reliefie ortostatu z muzeum w Kacrin stanowi bezpośredni dowód na to, że jego autorzy zostali zainspirowani opisem Sługi Pańskiego z tej Księgi i połączyli jego cechy z postacią proroka Daniela.

Lew stojący po lewej stronie proroka stanowi dla niego zagrożenie i symbolizuje śmierć. Jednakże prawa ręka człowieka spoczywa na głowie zwierzęcia i zamyka jego paszczę. W ten sposób symbolicznie panuje on nad śmiercią i zwycięża – niczym Pomazaniec Boży – jej moc¹¹⁴. Zwycięstwo nad śmiercią jest jednym z najważniejszych celów misji Mesjasza, dlatego też symbolika tego fenomenu przedstawiona na reliefie z En Samsam świetnie wyraża te idee.

Przeciwstawną ideę symbolizuje w tej scenie lwica z lwiatkiem. Funkcjonuje ona tutaj jako dawca życia i żywiciel swojego potomstwa. Symbolicznie więc lwica może tu wyrażać życiodajną i zbawczą moc Mesjasza¹¹⁵. Pisze o tym prorok Izajasz:

Jeśli on wyda swe życie na ofiarę za grzechy, ujrzy potomstwo, dni swe przedłuży, a wola Pańska spełni się przez Niego¹¹⁶.

Nad lwicą i lwiatkiem unosi się lewa ręka Daniela w geście modlitwy i błogosławieństwa – dla życia i płodności. Samo lwiatko zaś może w tej scenie wyrażać zarówno niewinność Daniela, jak i niewinność Mesjasza¹¹⁷.

Interesująca jest tu interpretacja symboliki orłów w kontekście sceny z Danielem jako prototypem Mesjasza. Podobnie jak w przypadku samego proroka, orły w mesjańskim aspekcie wyrażają Bożą obecność i Opatrzność, a także wywyższenie Mesjasza; ich skrzydła mogą zaś ogólnie symbolizować Boskie schronienie¹¹⁸.

Analogicznie jak w aspekcie przedstawienia proroka Daniela, symbolika gałązki winogrona trzymanego w dziobie przez jednego z orłów, dobrze odnosi się do charakteru misji Mesjasza, opisanego jako Sługa Pański w Księdze Izajasza. Winogrono, z którego powstaje wino, jest tu z jednej strony symbolem zbawienia i nieśmiertelności, lecz z drugiej, będąc symbolem

¹¹⁴ Pokonanie śmierci następuje poprzez zmartwychwstanie Mesjasza.

¹¹⁵ Może się to wiązać z symboliką Mesjasza jako lwa z pokolenia Judy.

¹¹⁶ Iz 53, 10.

¹¹⁷ Patrz Iz 53, 9: „choć nikomu nie wyrządził krzywdy i w jego ustach kłamstwo nie powstało”.

¹¹⁸ Patrz Psalmy: 17, 8; 36, 8; 57, 1; 61, 4; 63, 7; 91, 4.

krwi, staje się nosicielem idei ofiary, cierpienia i śmierci. W tym przypadku nietrudno dostrzec analogię do ofiarowania wina w rytuale świątynnym, wina symbolizującego krew Mesjasza¹¹⁹.

Stąd też, w chrześcijaństwie odczytującym Sługę Pańskiego z Księgi Izajasza jako zapowiedzianego Mesjasza – symbolika winogrona i wina odnosi się bezpośrednio do krwi Jezusa Chrystusa¹²⁰.

9. WYOBRAŻENIE PROROKA DANIELA WŚRÓD LWÓW W SZTUCE I TRADYCJI WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIEJ. WYBRANE PRZYKŁADY

Scena przedstawiająca proroka Daniela w jaskini lwów zdobyła sobie szczególną popularność w sztuce wczesnochrześcijańskiej. Obok scen wyobrazających inne zdarzenia ze Starego Testamentu jak: ofiara Abrahama, historia Jonasza, czy uratowanie trzech młodzieńców z ognistego pieca,

Ilustr. 6. Relief z prorokiem Danielem w jaskini lwów, na płycie wapiennej z kościoła w Rasm el-Qanafiz w Syrii, VI w. Wymiary 1,10 × 0,80 × 0,21 m. Muzeum w Damaszku
Źródło: *Syrie. Mémoire et Civilisation*, 1993, fig. 280.

¹¹⁹ Zarówno baranek jak i wino stanowiły w rytuale świątynnym symbole ciała i krwi Mesjasza.

¹²⁰ Patrzą: Mt 26, 20-25; Mk 14, 22-25; Łk 22, 19-20.

weszła ona do repertuaru „scen zbawienia” bliskich duchowi wiary i martyrologii chrześcijańskiej¹²¹.

Ciekawą analogię do reliefu na ortostacie z En Samsam stanowi przedstawienie Daniela wśród lwów na wapiennym reliefie z Rasm el-Qanafiz w Syrii, datowanym na VI w. n. e. i przechowywanym w Muzeum Narodowym w Damaszku (ilustr. 6)¹²². Na tym reliefie wykonanym w schematycznym, orientalnym stylu, prorok stoi w pozycji oranta pomiędzy lwami, zdecydowanie dominując nad nimi zarówno swoją wysokością, jak i gestem rąk. Daniel jest tu wyobrażony na sposób „Pana zwierząt” z najstarszych bliskowschodnich cylindrów i reliefów¹²³. Same lwy natomiast zostały przedstawione jak duże koty z wysoko podniesionymi ogonami. Brak wśród nich jakkolwiek rozróżnienia według płci. Jak orły na reliefie z Golanu, obie strony tej sceny zdobią pawie o dużych ogonach unoszących się tuż nad rękoma Daniela. Paw po lewej stronie trzyma w dziobie ogromną kiść winogrona. Podobną, choć mniejszą i owalnego kształtu trzyma orzeł na reliefie z En Samsam. Motyw winogrona w obu tych przypadkach wskazuje na symbolikę wina, wyrażającą ofiarę i krew¹²⁴. Paw po prawej stronie trzyma zaś w swoim dziobie gałąź drzewa iglastego, prawdopodobnie cyprysu. Symboliczna wymowa tego smukłego i przez cały rok zielonego drzewa jest związana z ideą wiecznego życia¹²⁵. Nawiązuje do niej również symbolika pawii na tym reliefie. Oprócz nieśmiertelności, motywy te mogą wraz z pozostałymi elementami wyrażać zwycięstwo życia nad śmiercią i dobra nad złem¹²⁶.

Jeden z wielu innych przykładów wykorzystania motywu Daniela w sztuce wczesnochrześcijańskiej jest obecny na tzw. „Sarkofagu Dziecka” z katakumb św. Kaliksta w Rzymie, datowanym na IV w. n. e. (ilustr. 7)¹²⁷. Oprócz sceny z prorokiem Danielem występuje tam również motyw Noego w arce, a z historii nowotestamentowych: wskrzeszenie Łazarza i przemienienie wody w wino przez Chrystusa. Prorok Daniel przedstawiony został jako

¹²¹ Sceny te były umieszczane przede wszystkim na ścianach katakumb i na reliefach sarkofagów. P. Styger, *Die Römische Katakumben*, Berlin 1933; J. Wilpert, *I Sarcofagi cristiani antichi*, vol. 2, Vatican 1929–1936; F. W. Deichmann, T. Klauser, *Frühchristliche Sarkophag in Bild und Wort*, [w:] *Anike Kunst*, Mainz 1966.

¹²² *Syrie. Mémoire et Civilisation*, 1993, fig. 280.

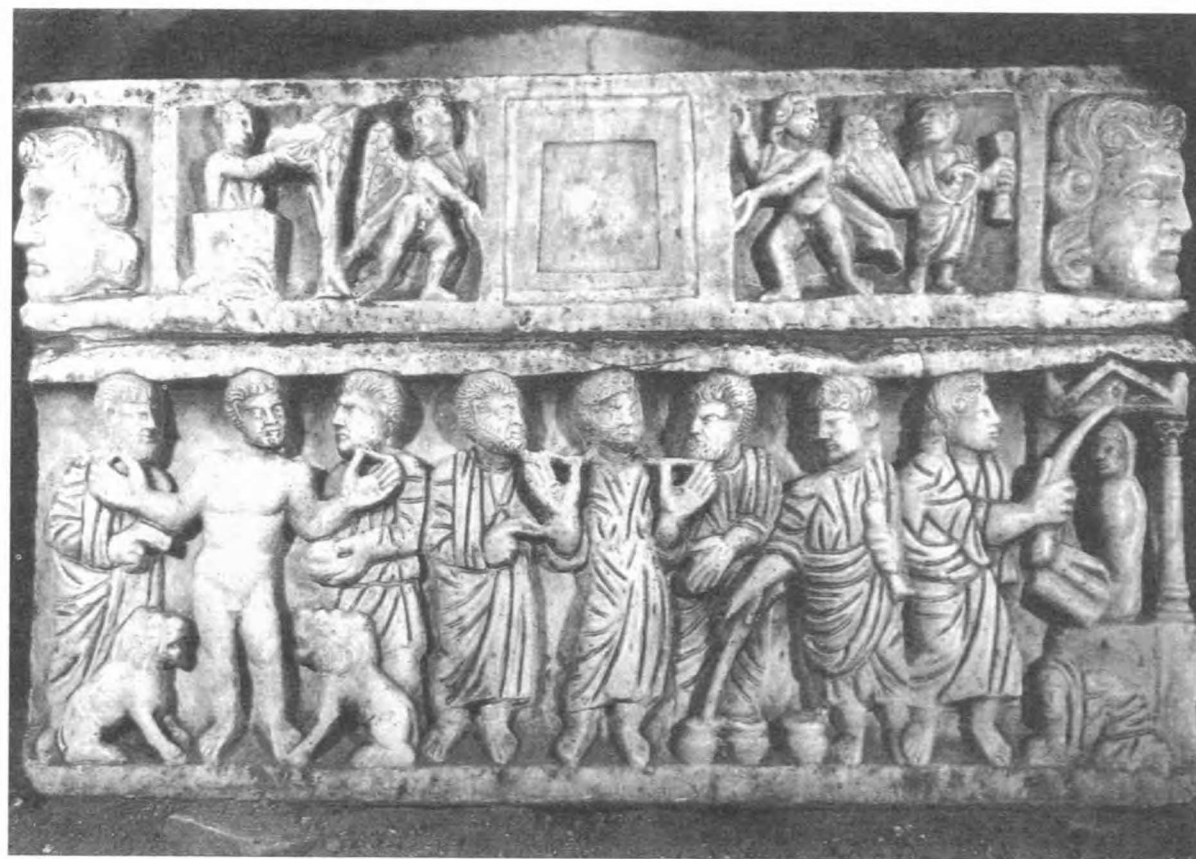
¹²³ Patrz: H. Ward, *Seal Cylinders*, 1910; H. Frankfort, *Cylinder Seals*, London 1939.

¹²⁴ Patrz H. Lurker, *Słownik obrazów...*, hasło „winny krzew i winne grono”, wraz z bibliografią. J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia...*, hasła „grapes” i „wine”. G. Ladner, *Handbuch...*, s. 143 i n.

¹²⁵ Patrz M. Lurker, *Słownik obrazów...*, hasło „cyprys”; J. C. Cooper, *An Illustrated Encyclopaedia...*, hasło „cyprys”; G. Ladner, *Handbuch...*, s. 141–142.

¹²⁶ Jest to interpretacja z: *Syrie. Memoire...*, fig. 280.

¹²⁷ Patrz A. Barufa, *The Catacombs of St. Callixtus*, Rome 1988, s. 91.

Ilustr. 7. Sarkofag dziecięcy ze scenami biblijnymi, z katakumby św. Kalliksta w Rzymie. IV wiek
Źródło: A. Barufa, *The Catacombs of St. Callixtus*, Rome 1988, s. 91.

nagi młodzieniec, stoi w pozycji oranta pomiędzy miniaturowej wielkości lwami sięgającymi mu zaledwie do połowy ud. Za lwami stoją dwaj mężczyźni; znajdujący się po prawej stronie jest interpretowany jako prorok Habakuk, którego anioł przeniósł z Judei do Babilonu, w celu nakarmienia chlebem proroka Daniela znajdującego się w jaskini lwów (Dn 14, 23-42). Scena ta dotyczy więc historii Daniela w jaskini lwów, zapisanej we wtórnonakanonicznych rozdziałach Księgi Daniela (13 i 14 rozdział). Nawiązuje ona do historii Daniela z szóstego rozdziału tej Księgi, lecz znacznie różni się od niej szczegółami oraz czasem powstania.

Porównując ostatni zabytek z reliefem z Golanu oraz z reliefem z Syrii widać wyraźną zbieżność w umieszczeniu dwóch postaci flankujących postać Daniela i lwy. W pierwszym przypadku są to orły, w drugim – pawie, a trzecim – dwie istoty ludzkie, wśród których jedna jest odczytywana jako prorok Habakuk. Ten ostatni trzyma w ręku bochenek chleba z wrytym na nim monogramem Jezusa Chrystusa. Ideologiczne podobieństwo pomiędzy tymi istotami polega na tym, że wyrażają one określone wartości. Prorok Habakuk towarzyszący Danielowi i przyniesiony do niego przez anioła może tu symbolizować Opatrzność, opiekę i troskę Boga; pawie na reliefie z Damaszku – nieśmiertelność i zwycięstwo życia nad śmiercią, a orły – wszystkie te wartości razem wzięte.

Zestawienie powyższych zabytków sztuki wczesnochrześcijańskiej z reliefem z Golanu jest niewątpliwie pomocne przy interpretacji tego ostatniego. Dzięki wykazanim analogiom możemy się ostatecznie upewnić, że postać człowieka wśród lwów to historyczny prorok Daniel, który na tym przedstawieniu został obdarzony szczególną symboliką. Główne jej przesłanie jest wzmocnione przez towarzyszące człowiekowi motywy zwierząt i roślin, istotnie współwyrażające przedstawione w tym artykule idee.

10. PODSUMOWANIE

Celem niniejszego studium jest prezentacja oraz interpretacja przedstawienia na reliefie z bazaltowego ortostatu z En Samsam, znajdującego się w Muzeum Archeologicznym Golanu w Kacrin. Miejsce znalezienia tego ortostatu, datowanego pomiędzy IV a VII w., jest wtórne, a jego pierwotne przeznaczenie było związane z funkcją bazy pod pomieszczenie na Torę w jednej z synagog Golanu, prawdopodobnie w En Nashut.

Badanie głównej sceny tego reliefu zostało przeprowadzone w szerokim kontekście analogicznych przedstawień w sztuce judaizmu i wczesnego chrześcijaństwa. Na podstawie historii biblijnych oraz wymienionych analogii, scena narracyjna na reliefie została odczytana jako przedstawienie historii

proroka Daniela w jaskini lwów, oparta na Księdze Daniela. Analiza poszczególnych elementów tej sceny pozwoliła także odkryć ich symboliczne znaczenie.

Człowiek stojący pośród lwów w pozycji oranta jest przepasany pasem wokół bioder. Prawą ręką zamyka paszczę jednemu z lwów, niejako ujarzmiając śmierć, którą to zwierzę symbolizuje. Drugą rękę unosi w geście modlitwy lub błogosławieństwa nad lwicą karmiącą małe lwiątko, które z kolei symbolizują: płodność i niewinność. Scenie tej przyglądają się dwa orły. Ich symboliczne znaczenie nie jest tu jednoznaczne i może odnosić się do: Opatrzności i opieki Bożej, aniołów i boskich posłańców, Bożego schronienia, duchowego wywyższenia oraz duchowego odmłodzenia i nieśmiertelności. Kiść winogronu trzymana w dziobie przez jednego z orłów może się w bezpośredni sposób odnosić do symboliki zbawienia i nieśmiertelności, a także do idei ofiary i poświęcenia. Tę koncepcję, prawdopodobnie, podkreśla także czerwony kolor użyty w tle przedstawienia.

Na reliefie z En Samsam został wyobrażony prorok Daniel. Jest on tu typem człowieka wiary, poświęcającego swoje życie dla Boga i dla prawdy, a także symbolem narodu – Izraela, w jego walce o przetrwanie w obliczu historycznych przeciwności. Za taką interpretacją przemawiają użyte w reliefie symbole. Zgłębiając ich wagę w kontekście biblijnego mesjanizmu, można dostrzec w tej scenie głębsze przesłanie nawiązujące do biblijnego wyobrażenia Mesjasza. Idea ta została wyrażona na kartach Pisma Świętego, a jej najwyrazistszym przykładem jest Sługa Pański z Księgi Izajasza, poświęcający swoje życie za ludzkość i zwyciężający śmierć. Prorok Daniel stał się więc na tym reliefie również typem Mesjasza.

Przedstawienie na reliefie na ortostacie z muzeum w Kacrin jest niezwykle ciekawym przykładem sceny narracyjnej ukazującej historię z życia proroka Daniela i posiadającej jednocześnie symboliczne znaczenie. Przedstawienie to zostało obdarzone ogromną symboliczną mocą. Historia proroka Daniela stała się tu pretekstem do wyobrażenia zarówno abstrakcyjnego człowieka wiary ocalonego przez Boga, jak i w szerszym aspekcie – całego narodu Izraela. Prorok Daniel został tu także wyobrażony jako figura Mesjasza. To wszystko sprawia, że przedstawienie na reliefie z En Samsam posiada uniwersalną wartość dla sztuki żydowskiej i chrześcijańskiej, a sam relief może być z powodzeniem zaliczony do najważniejszych zabytków sztuki starożytnego judaizmu.

Pawel Szkolut

THE PROPHET DANIEL IN THE LIONS' DEN ON THE RELIEF FROM EN SAMSAM IN GOLAN

The relief being a subject of this paper is carved on a basalt orthostat found reused in the village En Samsam, in Golan. The front of it has the lion's shape. It suggests the orthostat's primary function as the base of the Tora shrine in a synagogue. In this case, the most probable synagogue was in En Nashut, which is situated only one kilometer from En Samsam. The orthostat could be dated between IV and the end of VI century. Nowadays, it is exhibited in the Archaeological Museum of Golan, in Qatzrin.

The research of the main scene of the relief was carried over in the broad context of its analogical representations in Jewish and Early Christian art. Supported by those and due to the Biblical histories and references, this scene is interpreted as howing the prophet Daniel in the lions' den – according to the VI-th and XIV-th chapters of the Book of Daniel. Moreover, the analysis of the relief's motifs led to unveiling their symbolic background.

The center of the scene is created by the human being standing between two lions and girded by a belt around his hips. His right hand is holding up the head of the lion. In a certain way this action symbolises the subduing of the death. The prophet's second hand is raised above the lioness with a suckling cub – symbolising here the life-giving fertility and the innocencé. The scene with the man and lions is assisted by two eagles. One of them is holding a bunch of grapes in its beak. The symbolical meaning of the eagles is not synonymous here. But on the basis of the Bible, its apocrypha, the Rabbinic literature and the Jewish mystic tradition, they might refer to: the Divine providence and God's protection, the angels and God's messengers, the spiritual elevation and rejuvenalization, and finally – the immortality. On this relief, the bunch of grapes shaped ovally as a wreath might be associated with the symbolism of salvation and immortality and on the other hand – with the idea of devotion and sacrifice. The red background of this scene might only strengthen the latter ones.

While studying this scene and its symbolic value, one can distinguish several aspects of the hidden meanings. The prophet becomes here the symbol of the whole Israel as well, the nation struggling in its long history for the survival and suffering from the adversities of fate. Israel faces here the threat of danger and death but due to the Lord's providence the nation conquers it – hoping for the salvation in the history and eternity.

The relief has also another symbolic significance considering Messiah. The analogy between the prophet Daniel and Messiah, described in the Bible especially in the Book of Isaiah as the Lord's Servant, might be discernible here. There, it is mentioned His sacrifice for the human beings' sake and His victory over death. It is the reason all symbols expressed on the relief through: lion, lioness with the cub, the eagles and grapes, might refer to Messiah and His mission.

Summing up, the relief on the orthostat from the museum in Qatzrin, in Golan is an extremely interesting example of the narrative representation in Jewish art. On its surface it depicts the historical prophet Daniel in the lions' den, but in a more profound layer it possesses a symbolic power and significance referring to Israel and to Messiah as well. It is the reason, this representation has the universal value for the Jewish and Christian art. And it can be estimated as one of the most important monuments in ancient Jewish art.